

The Result of Reforming the Endowment System in Five Terms of Approvals of the National Council of the Qajar Period and Its Effect on the Rights of Isfahan Endowers (1324-1344 AH/1906-1926 AD)

Atiehsadat Tabatabaiean*

Mohsan Bahramnejad**

Abstract

The constitutional movement was the beginning of the establishment of a parliamentary system and a suitable platform in the field of drafting endowment laws. The establishment of the endowment administration and the relative freedom of the press provided favourable conditions for raising the endowment issues and expressing the obstacles on the path of the endowers. The current research has examined the issue of the two-sided effect of the new endowment laws, focusing on the plaintiff endowers of Isfahan in the face of the endowment issues in the same city and based on the descriptive-analytical method using historical documents and sources. The main question here is how the development process of the endowment laws in the five terms of the parliament helped to empower the endowment institution in responding to the problems and challenges of the Isfahan plaintiff endowers? The aforementioned question strengthened the argument that by approving the independent budget of the Ministry of Endowment, the parliament laid the groundwork for the strengthening of the newly established endowment offices in the cities, requirement for recognizing the real and legal endowers were followed by the benefits of property security, optimization of the tax system, and supervision of the

* Ph.D. Candidate of History and Civilization of Islamic Nations, Imam Khomeini International University, Qazvin, Iran (Corresponding Author), atiehsadattabatabaiean@gmail.com/ atieh.tabatabaiean@edu.ikiu.ac.ir

** Professor of History, Imam Khomeini International University, Qazvin, Iran, bahramnejad1345@gmail.com/ bahramnejad@hum.ikiu.ac.ir

Date received: 09/07/2023, Date of acceptance: 04/12/2023



income of endowment properties. Also, by establishing the "law of coordination in performance" between the judicial and executive forces, it effectively helped to solve the problems of the plaintiff's endowers. The research findings lead us to an obvious paradigm: passing effective support laws to systematize endowments; establishing legal authorities leading to the revelation of the social harm of Isfahan endowers, and proposing the issue to achieve to administer justice; And background causes such as vulnerability in establishing social security and political authority, lack of financial and expert human resources, and internal conflict between the heirs and trustees of endowments caused the ineffectiveness of endowment laws.

Keywords: Endowment Laws, The National Consultative Assembly, Constitution, Complaints Documents, Isfahan, Social Security.

Introduction

During the Qajar era, with the establishment of the National Consultative Assembly, some executive and legal problems of the endowment institution were gradually resolved. At first, the complainant's endowers used to appear income to the parliament from different cities to raise their legal issues, which was reflected in the reports of the Majlis Newspaper. The establishment of endowment offices and branches in the cities and the approval of appropriate executive laws in the country were the result of the gatherings of the endowers in the parliament and their criticisms of the existing situation in the publications to handle their legal claims. In the same context, the administrative institutions of endowment were transformed and dealing with the complaints of endowers was on the agenda. The main question of the present article is, what was the result of the development process of the endowment laws in the five terms of the parliament, and which of the legal demands of the endowments was answered? The laws that were among the most effective measures in the legislative domain of the endowment institution, approving a special budget for the Ministry of Endowment, provided the basis for strengthening the administrative system of the endowment departments in the cities. The law on the need to identify real and legal endowers created a suitable platform for property security and also helped to solve the challenges in the domain of endowments, and the law on monitoring the income of endowment properties was effective in optimizing the tax system of endowment income. Also, the "law of coordination in performance" between the Judiciary and Endowment Departments solved the problems of Isfahan plaintiff endowers.

Materials and Methods

In terms of the research subject, no research has been conducted so far that has examined the results of the reforms of the endowment laws in empowering this institution based on the analysis of the negotiations of the parliament members, the plaintiff endowers of Isfahan, the performance of the endowment offices, and the approach of the publications in parallel with each other; therefore, the research topic and approach is completely new.

But this work is more descriptive and data analysis with a new approach in this work is weak. The methodology in this research is descriptive and analytical and has been done using historical documents and texts.

Discussion and Results

The purpose of the research is, on the one hand, to examine the content of the approved laws in the endowment domain and executive-judicial institutions, and on the other hand, the effect of the implementation of the laws on correspondence and the follow-up of the endowment authorities to solve the problems of the citizens of Isfahan endowers. By investigating the complaints, we perceive the demands of Isfahan endowers or the details of what is changing; therefore, the new approach of the article, which examines the duality of endowment laws from the perspective of legislative reformatations and practical feedback of laws in endowment offices in solving the problems of Isfahan plaintiff endowers, is worthy of attention. Of course, despite the passing of applicable laws in the domain of endowment, the problems of the endowment were not completely solved during the twenty-year constitutional period, and some administrative problems remained in the later period. Therefore, understanding the main causes of the problem can help us to identify the roots of the problem.

Conclusion

What is revealed in the current research is the existence of a paradigm that shows that the constitutional government was not completely successful despite the theoretical supports which supported by the religious-political-social elites and the passing of applicable laws in the domain of endowment in the society. This fact is evident in the ineffectiveness of solving the problems of the Isfahan plaintiff endowers. Also, in the analysis of the content of the publications, which is a reflection of the spirit of the times, with different titles but the same concepts, the three basic problems of lack of financial resources, expert human resources, and weak social security have been mentioned many times.

Bibliography

- Ādamiyyat, Fereidoon (1385), *The idea of progress and the rule of law: Sepahsalar era*, Tehran: Khārazmy, [In Persian].
- Adib Hāj Bāqery, Mohsen, Sarvar Parvyzy, and Mahvash Šalšāly (1390), *Qualitative research methods*, Tehran: Boshra Medical Sciences Publishing Center, [In Persian].
- E'temād-al-Saltāna, Mohammad Hasan bin Ali (1383), *Nasiri's systematic history*, Mohammad Isma'īl Rizvāny (ed.), Tehran: Amir Kabir, [In Persian].
- Homai, Jalal al-din (1395), *History of Isfahan*, by the efforts of Mahdokht Banu Homai, Tehran: Research Institute of Humanities and Cultural Studies, [In Persian].
- Imān, Mohammad Taqy (1389), *Paradigmatic foundations of quantitative and qualitative research methods in human sciences*, Tehran: Research Institute of Hawzeh and University, [In Persian].
- Jābery Ansāriy, Mohammad Hassan (1378), *History of Isfahan (Ta'liqāt)*, Isfahan: University of Isfahan, [In Persian].
- Jenab, Mir seid Ali (1386), *Historical works and buildings of Isfahan*, by the efforts of Rizvān Pour aṣṣār, Isfahan: Cultural and Recreational Organization of Isfahan Municipality, [In Persian].
- Khosravy, Mohammad Ali (1395), *Isfahan Mirror of Endowment and Art*, Tehran: Etelā'āt, [In Persian].
- Rajāee, Abdul Mahdy (1383), *Social history of Isfahan in Zāl'l-Sultan's era (from the perspective of Farhang Isfahan newspaper)*, Isfahan: Isfahan University, [In Persian].
- Rajāee, Abdul Mahdy (1385), *Constitutional History of Isfahan*, 1st edition, Isfahan, Cultural and Recreational Organization of Isfahan Municipality, [In Persian].
- Rajāee, Abdul Mahdy (1386), *Isfahan from the Constitutional Revolution to the First World War (selection of newspapers)*, Isfahan: Isfahan University, [In Persian].
- Sepantā, Abdul Hossein (1346), *Isfahan Endowment History*, Isfahan: Isfahan Endowment Department, [In Persian].
- Tabatabaian, Atiyeh Sadat (1397), *Endowment in the 21st century with a look at the past and the future*, Tehran: New Idea, [In Persian].

Articles, Publications, and Electronic Resources

- Rajāee, Abdul Mahdy and Morteżā Nourāee (1391), "The security situation of the roads of Isfahan in the years after the constitution of 1324-1332 AH/1906-1914 AD", *Historical Essays*, Research Institute of Humanities and Cultural Studies, vol. 3, no. 2, [In Persian].
- Tabatabaian, Atiyeh Sadat (1389), "The status of endowments during the Qajar period (based on the deliberations of the Majlis and the complaints of Isfahani endowers)", *Sokhan e Tarikh Quarterly*, vol. 4, no. 11, [In Persian].

Newspapers

- Calcutta Habal al-Matin* (1324 AH/1906), no. 32, 33, 34, [In Persian].
- Chehelsotun* (1330/1912), no. 5-9, [In Persian].
- Isfahan Association newspaper* (1327 AH/ 1909), no. 33, [In Persian].

191 Abstract

Majlis (1325 AH/1907), no. 52, 55 [In Persian].

Newspaper of Isfahan National Holy Association (1325 AH/ 1907), no. 33, [In Persian].

Zāyandehroud (1327 AH/1909), no. 5, 37, 42; (1328 AH/1910), no. 19, 33, [In Persian].

Electronic Resources of the Organization of Documents and the Library of the Islamic Council of Iran

<<https://www.ical.ir/ical/fa/Content/catlist/cat>>.

The official website of the library, museum, and document center of the Islamic Council includes:

Detailed Parliament Deliberations (1324 AH/1906), first session, 5 Shawwal, [In Persian].

Detailed Parliament Deliberations (1328 AH/1910), the second period, sessions 130, 131, 132, 134, 143, 164, 165 coincide with 12, 14, 17, and 21 Sha'bān, 12 Ramadān, 23 and 25 Shawwal, [In Persian].

Detailed Parliament Deliberations (1333 AH/1913), the third period, the 61st and 64th sessions, Sunday and Wednesday, 3rd and 20th of Shawwal, [In Persian].

Detailed Parliament Deliberations (1340 AH/1922), the fourth period, the 32nd and 59th sessions, 18 Safar and 18 Jumadi al-Awal, [In Persian].

Detailed Parliament Deliberations (1343 AH/1925), fifth period, 94th and 95th sessions, 17 Jumadi al-Awal and 19 Jumadi-al-Awl, [In Persian].

Theses

Mirhaj, Vajiha Sadat (1388), *The state of endowments in the Pahlavi period in Isfahan*, Master's thesis, supervisor Dr. Noz-hat Ahmadi, Al-Zahra University, [In Persian].

Tabatabaian, Atiyeh Sadat (1389), *Social-Cultural Function of Endowment in Qajar Period in Isfahan*, Master's Thesis, supervisor Dr. Soheilā Torāby Fārsāny, Najaf ābād Azad University, [In Persian].

List of Unpublished Documents

SAKMA (26 Rabi al-Thani 1326 AH/ 1908), Document 297028883, (subject: Telegraph from the Ministry of Endowments and Education to Isfahan Provincial Association), [In Persian].

SAKMA (5 Muharram 1329 AH/ 1911), Document 297022056, (Subject: Telegraph from the Ministry of Endowments and Education to Isfahan Endowments Department), [In Persian].

SAKMA (1329 AH/ 1911), Document 267027102, (Subject: Telegraph from the endowers to the General Directorate of Endowments and Education in Isfahan), [In Persian].

SAKMA (1333 AH/ 1914), Document 297021825, (Subject: Telegraph from Manijeh Khanum, the surviving lady of Sadr Esfahani, to Isfahan Endowment Department), [In Persian].

SAKMA (1339 AH/ 1920), Document 293001941, (Subject: Telegraph from the wife of Rukn al-Molk to the Ministry of Justice and from the Ministry of Justice to the Ministry of Endowments), [In Persian].

SAKMA (1342 AH/ 1923), Document 291002491, (Subject: Telegraph from Seyyed al-Araqin to Isfahan Justice Department), [In Persian].

SAKMA (1292 PC/ 1331 AH/ 1913 AD), Document 240008397, (Subject: list of endowments of Jolfā Church in Isfahan), [In Persian].

SAKMA (1336 AH/ 1917), Document 267021385, (Subject: Undisclosed endowments of Isfahan and a list of endowments in Isfahan and Ardestan, including: name of endower, location of endowment, name of trustee, type of use, amount of income, and date of endowment issued by the Ministry of Interior of Isfahan Government), [In Persian].

SAKMA (1336 AH/ 1917), Document 291000801, (Subject: Complaint about property plundering, rape, interference in property, deforcing plaintiff's property, and necessity to arrest and punish perpetrators), [In Persian].

برایند اصلاحات نظام موقوفات در پنج دوره مصوبات مجلس شورای ملی دوره قاجار و تأثیر آن در حقوق واقفان شهر اصفهان (۱۳۲۴-۱۳۴۴ ق/ ۱۹۰۶-۱۹۲۶ م)

عطیه سادات طباطبائی*

محسن بهرام‌نژاد**

چکیده

نهضت مشروطه سرآغاز تأسیس نظام پارلمانی و بستری مناسب در حوزه تدوین قوانین وقف بود. تأسیس اداره اوقاف و آزادی نسبی مطبوعات زمینه‌های مساعدی را برای طرح موضوعات وقف و بیان موانع راه واقفان فراهم کرد. پژوهش حاضر موضوع تأثیر دوسویه قوانین نوین وقف را با تمرکز بر واقفان شاکی اصفهان در مواجهه با نابه‌سامانی‌های امور وقفی در همان شهر و برپایه روش توصیفی-تحلیلی با استفاده از اسناد و منابع تاریخی موردبررسی قرار داده است. پرسش اصلی در این‌جا این است که روند تکوینی قوانین وقف در پنج دوره مجلس چگونه به توان‌مندسازی نهاد وقف در پاسخ‌گویی به معضلات و چالش‌های واقفان شاکی اصفهانی کمک کرد؟ پرسش مذکور این مدعا را تقویت ساخت که مجلس با تصویب بودجه مستقل وزارت اوقاف زمینه‌ساز تقویت ادارات تازه‌تأسیس اوقاف در شهرستان‌ها شد و الزام در شناسایی واقفان حقیقی و حقوقی مزایای امنیت ملکی، بهینه‌سازی نظام مالیاتی، و نظارت بر عایدات املاک موقوفه را در پی داشت. هم‌چنین، با ایجاد «قانون هماهنگی در عملکرد» میان قوه قضایی و اجرایی، به رفع معضلات واقفان شاکی کمک مؤثری کرد. یافته‌های پژوهش ما را به‌سوی پارادایمی آشکار رهنمون می‌سازد: تصویب قوانین حمایتی مؤثر برای نظام‌مندکردن موقوفه‌ها،

* دانشجوی دکتری گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)، قزوین، ایران (نویسنده مسئول)، atiehsadattabatabaiean@gmail.com / atieh.tabatabaiean@edu.ikiu.ac.ir

** استاد گروه تاریخ، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)، قزوین، ایران، bahramnejad@hum.ikiu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۴/۱۸، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۹/۱۳



تأسیس مراجع قانونی منجر به آشکارشدن آسیب‌های اجتماعی واقفان اصفهانی و طرح موضوع جهت احقاق حق، و علل زمینه‌ای هم‌چون آسیب‌پذیری در برقراری امنیت اجتماعی و اقتدار سیاسی و کمبود منابع مالی و انسانی متخصص، و تضاد درون‌نهادی بین وراث و متولیان موقوفه‌ها سبب ناکارآمدی قوانین وقف شد.

کلیدواژه‌ها: قوانین اوقاف، مجلس شورای ملی، مشروطه، اسناد شکایات، اصفهان، امنیت اجتماعی.

۱. مقدمه

در دوره قاجار با تأسیس مجلس شورای ملی، به تدریج برخی از مشکلات اجرایی و قانونی نهاد وقف رفع شد. ابتدا واقفان شاکی برای مطرح کردن معضلات حقوقی خویش از شهرهای مختلف در مجلس حاضر می‌شدند که در گزارش‌های روزنامه مجلس انعکاس یافت. تأسیس ادارات و شعب اوقاف در شهرستان‌ها و تصویب قوانین اجرایی متناسب در کشور، نتیجه تجمعات واقفان در مجلس و انتقادات آنان از وضعیت موجود در نشریات برای رسیدگی به دعاوی حقوقی‌شان بود. در همین بستر نیز نهادهای اداری وقف متحول شد و رسیدگی به شکایات واقفان در دستورکار قرار گرفت.

پرسش اصلی نوشتار حاضر این است که نتیجه روند تکوینی قوانین وقف در پنج دوره مجلس چه بود و پاسخ‌گوی کدام‌یک از مطالبات حقوقی واقفان بود؟ قوانینی که از مؤثرترین اقدامات در حوزه قانون‌گذاری نهاد وقف بود، تصویب بودجه‌ای خاص برای وزارت اوقاف، زمینه تقویت نظام اداری شعب ادارات اوقاف در شهرستان‌ها را فراهم کرد. قانون لزوم شناسایی واقفان حقیقی و حقوقی بستری مناسب را برای امنیت ملکی به‌دنبال آورد و نیز به حل چالش‌های موجود در حوزه اوقاف کمک کرد و قانون نظارت بر عایدات املاک موقوفه به بهینه‌سازی نظام مالیات از درآمد موقوفات مؤثر واقع شد. هم‌چنین، قانون «هماهنگی عملکرد» بین عدلیه و ادارات اوقاف سبب رفع معضلات واقفان شاکی اصفهان شد.

روش پژوهش در این تحقیق توصیفی و تحلیلی است و با استفاده از اسناد و متون تاریخی انجام گرفته است. هدف پژوهش از یک سو بررسی محتوای قوانین مصوب در حوزه وقف و نهادهای اجرایی - قضایی و از سوی دیگر، تأثیر اجرای قوانین در نامه‌نگاری‌ها و پی‌گیری مسئولان اوقاف برای رفع معضلات شهروندان واقف اصفهانی است. با بررسی شکایات، از مطالبات واقفان اصفهانی یا جزئیات آن‌چه متحول می‌شود، آگاه می‌شویم. بنابراین، رویکرد نوین مقاله که به بررسی دوسویه قوانین وقف از منظر تحولات قانون‌گذاری و بازخورد عملی

برایند اصلاحات نظام موقوفات ... (عطیه‌سادات طباطبائی و محسن بهرام‌نژاد) ۱۹۵

قوانین در ادارات اوقاف در رفع مشکلات واقفان شاکی اصفهان می‌پردازد، درخور توجه است. البته باوجود تصویب قوانین کاربردی در حوزه وقف، مشکلات واقفان در دوره بیست‌ساله مشروطه به‌طور کامل رفع نشد و در دوران بعد هم چنان برخی مشکلات اجرایی باقی ماند؛ لذا فهم علل اصلی مسئله می‌تواند ما را در شناسایی ریشه‌های مشکل یاری دهد.

آنچه در پژوهش حاضر آشکار می‌شود، وجود پارادایمی است که نشان می‌دهد دولت مشروطه باوجود پشتوانه‌های نظری موردحمایت نخبگان دینی - سیاسی - اجتماعی و تصویب قوانین کاربردی در حوزه وقف در جامعه با موفقیت کامل روبه‌رو نبود. این حقیقت در ناکارآمدی رفع معضلات واقفان شاکی اصفهانی آشکار است. هم‌چنین، در تحلیل محتوای متن نشریات نیز، که بازتاب روح زمانه است، با عنوان‌های گوناگون ولی مفاهیم یک‌سان، به سه مشکل اساسی کمبود منابع مالی، منابع انسانی متخصص، و ضعف امنیت اجتماعی بارها اشاره شده است. برای سهولت درک تحلیل یافته‌ها سه جدول ترسیم شده است. جدول ۱ تحلیل محتوای گفت‌وگوهای نمایندگان مجلس، جدول ۲ تحلیل محتوای اسناد شاکیان اوقاف، و جدول ۳ رویکرد و تحلیل روزنامه‌هاست. براساس یافته‌های تحقیق می‌توان گفت، توان‌مندسازی دولت مشروطه از درون مثلث امنیت اجتماعی، منابع مالی کافی، و منابع انسانی کارآمد شکل می‌گرفت. اگر سه مؤلفه فوق می‌توانست به‌طور موفقیت‌آمیز به‌موازات یک‌دیگر توسعه یابد، مشکلات اجرایی و قانونی وقف در محدوده عمر بیست‌ساله دولت مشروطه کم‌رنگ‌تر می‌نمود.

پژوهش پیش‌رو تحولات نهاد وقف پس از تأسیس نظام مشروطه را براساس پنج دوره مجلس و روند تکوینی قوانین وقف تقسیم‌بندی کرده است. به‌دلیل این که عمده تصمیم‌گیری‌ها و اصلاحات در نهاد وقف توسط مجلس صورت گرفت، تقسیم‌بندی زمانی به دوره‌های مشخص سیاسی حاکمان قاجار (محمدعلی شاه و احمدشاه) نیست.

در قالب موضوع پژوهش، تاکنون پژوهشی انجام نشده است که نتایج اصلاحات قوانین وقف را در توان‌مندسازی این نهاد براساس تحلیل مذاکرات نمایندگان مجلس، واقفان شاکی اصفهان، عملکرد ادارات اوقاف، و رویکرد نشریات به‌موازات یک‌دیگر بررسی کرده باشد؛ بنابراین، موضوع و رویکرد تحقیق کاملاً تازگی دارد، اما پژوهش‌هایی در حوزه نهاد وقف صورت گرفته است که از منظرهای گوناگون می‌تواند خواننده را در فهم عمیق موضوع پیش‌رو یاری کند.

وضعیت اوقاف در شهر اصفهان در دوره پهلوی (میرحاج ۱۳۸۸) از منابع پژوهشی است که به روند تدوینی قوانین وقف در دوره‌های مختلف مجلس از قاجار تا پایان پهلوی دوم

پرداخته است. این پژوهش به دلیل اختصاص بخشی از پایان نامه به قوانین وقف دوره قاجار و شرح وظایف ادارات اوقاف برای فهم مسائل اوقاف پس از مشروطه حائز اهمیت است، اما پژوهش گر به تأثیر قوانین وقف در واقفان اصفهانی و روند رسیدگی ادارات اوقاف در حل معضلات پرداخته است. از دیگر منابع پژوهشی کارکرد فرهنگی- اجتماعی وقف در دوره قاجار در شهر اصفهان (طباطبائیان ۱۳۸۹) است که برای مطالعه نهاد وقف در دوره قاجار قبل از مشروطه، قوانین تصویبی وقف در پنج دوره مجلس، و رویکرد ادارات ذی ربط در سامان دهی موقوفات مفید است. در این اثر، هرچند نویسنده به اسناد شکایات واقفان اصفهانی پرداخته است، به تأثیرات قوانین در سامان دهی موقوفه ها و چگونگی رفع مشکلات واقفان اصفهانی به طور کامل پرداخته است. رویکرد نشریات در وضعیت اوقاف دوره قاجار نیز مورد نقد و بررسی قرار نگرفته است.

هم چنین، در مقاله «وضعیت اوقاف در دوره قاجار با تکیه بر مذاکرات مجلس و شکایات واقفان اصفهانی» (همان) گزارشی از وضعیت نهاد وقف در دوره قاجار، سیر تدوینی قوانین، و رویکرد شهروندان واقف اصفهانی را می توان مطالعه کرد. این اثر به تحلیلی منسجم درباره تأثیر قوانین وقف در شاکیان واقف اصفهانی پرداخته است، بلکه به این پرسش پاسخ می دهد که قوانین وقف دقیقاً پاسخ گوی کدام یک از مطالبات واقفان بود و عملکرد ادارات اوقاف چه تأثیری در رفع مشکلات داشت؟ هم چنین، کتاب وقف در قرن ۲۱؛ با نگاهی برگزیده و آینده (طباطبائیان ۱۳۹۷) تاریخچه ای از نهاد وقف از دوران ایران باستان و اسلامی تا پهلوی را شرح می دهد و به دلیل این که نویسنده از منابع پژوهشی گوناگون در حوزه نهاد وقف استفاده کرده است، در معرفی و شناخت منابع نهاد وقف سودمند است، اما این اثر بیش تر توصیفی است و تحلیل داده ها با رویکردی نوین در این اثر کم رنگ است.

۲. آثار نهضت مشروطه بر نهاد وقف

نهضت مشروطه، با صدور فرمان مظفرالدین شاه در ۱۳۲۴ ق/ ۱۹۰۶ م و تغییر سیستم حکومت از استبداد به مشروطیت، به تدریج زمینه ای مساعد را برای وضع قوانین فراهم کرد که تأثیر عمده ای در وقف گذاشت و این آغاز راهی طولانی برای دگرگونی های نهادین در کشور بود. روزنامه زینده رود پس از بازگشایی مجلس می نویسد: «الحمد لله که ملت ایران به آرزوی خود نائل و خون بهای جان دادرگان راه وطن حاصل آمد» (روزنامه زینده رود ۱۳۲۷: ش ۳۷).

پس از نهضت مشروطه، اهمیت نظام اداری اوقاف و امکان پرداخت مالیات منظم به دولت زمینه ساز ورود به عرصه های نوین با کارکرد و چشم اندازی جدید در نظام اداری اوقاف شد.

برایند اصلاحات نظام موقوفات ... (عطیه‌سادات طباطبائی و محسن بهرام‌نژاد) ۱۹۷

تلاش در ایجاد سیستمی یک‌پارچه و نظام‌مند در متن گزارش‌های نمایندگان مجلس نشان از تغییر نگرش از دیدگاه سنتی به نظامی مدرن دارد. در همین جهت، نمایندگان فرصت یافتند عملکرد ادارات اوقاف را مورد ارزیابی قرار دهند و درخصوص قصور برخی ادارات اوقاف در پرداخت مالیات انتقادهایی را مطرح کنند. به‌طور مثال آقای تدین، نماینده مردم تهران در دوره چهارم، نسبت به پرداخت‌نشدن بخشی از عایدات مدارس به وزارت اوقاف انتقاداتی مطرح کرد (مشروح مذاکرات مجلس ۱۳۴۰ ق: دوره چهارم، جلسه ۳۲، ۱۸ صفر).^۱

هم‌چنین تغییر نگرش درباره وقف در نظریه‌ها و عملکرد روحانیون روشن‌فکری هم‌چون سیدسعید طباطبائی نایینی، مؤسس مدرسه گلپهار (۱۳۳۱ ق/ ۱۹۱۳ م)، و سیدمحمد طباطبائی نیز مشاهده می‌شود. تغییر نظر روحانیان می‌توانست زمینه مساعدی را در تأمین هزینه مدارس نوین ایجاد کند. دیدگاه روزنامه حبل‌المتین درباره ضرورت تحول محتوای وقف در جهت تربیت منابع انسانی متخصص و کارآمد چنین است:

اگر حج اسلام تربیت ملت را مصمم شده، راهش این است که هم‌چنان‌که از تشویق و تربیت آن بزرگواران هزاران مدرسه دایر شده است، جوانان در امور معاش و صنایع مروجه تربیت نمایند... اگر علمای اعلام متوجه اصلاحات معاشیه ملت و مشوق اهالی در تعلیم صنعت، حرفت، و زراعت شوند، فضیلت این اعمال را از روضه‌خوانی کم‌تر ندانند و از مصارف زائده تعزیه‌داری بکاهند و در این راه‌ها صرف نمایند، در قلیل زمان، ملت قابل و تربیت‌شده علوم معاشیه لازم را یاد می‌گیرد، خودبه‌خود همسری با ملل فرنگ خواهند نمود، و ثروت ممالک اسلامی را محفوظ خواهند داشت (روزنامه حبل‌المتین ۱۳۲۴: ش ۳۳).^۲

در پی تغییر نگرش روحانیان در مصارف اوقاف، که بخش عظیمی زیر نظر آنان اداره می‌شد، وزارت معارف و اوقاف در یک وزارت‌خانه تعریف شد (مشروح مذاکرات مجلس ۱۳۲۸ ق: دوره دوم، جلسه ۱۳۰). به‌دلیل این که مدارس وقفی از طریق موقوفات تأمین هزینه می‌شد، در برنامه‌ریزی‌های تخصیص بودجه می‌توانست از فشار مالی بر دولت بکاهد. هم‌چنین، معاون وزیر علوم درخواستی مطرح کرد مبنی بر این که موقوفاتی که عواید آن باید در مطلق بریات صرف شود، خرج اصلاح مکتب‌خانه‌ها، مدارس، و فواید عمومی در جامعه شود که با رأی اکثریت تصویب شد (همان: جلسه ۱۳۱).

از نظر تاریخ سیاسی، عمر بیست‌ساله مشروطه در پنج دوره قانون‌گذاری مقارن با حکومت محمدعلی‌شاه (۱۳۲۴-۱۳۲۷ ق/ ۱۹۰۶-۱۹۰۹ م) و احمدشاه (۱۳۲۷-۱۳۴۴ ق/ ۱۹۰۹-۱۹۲۵ م) بود و تأثیرات عمده‌ای در جامعه مدنی و نهاد وقف گذاشت: ۱. وضع قوانین جدید در نظام

اداری اوقاف؛ ۲. گسترش روحیه مطالبه‌خواهی؛ ۳. نگرش نقادانه به وضعیت اوقاف در مطبوعات کشور. ابتدا به مهم‌ترین مصوبات خواهیم پرداخت.

۳. تصویب قوانین جدید در نهاد اداری اوقاف

پس از تأسیس مجلس در ۱۳۲۴ ق/ ۱۹۰۶ م و برپایی پنج دوره مجلس تا انقراض قاجار (۱۳۴۴ ق/ ۱۹۲۶ م) قوانینی برای نظام‌بخشیدن به اوقاف کشور تصویب شد. بیش‌ترین مذاکرات درمورد اوقاف، که از نظر سیاسی هم‌زمان با سلطنت احمدشاه (۱۳۲۷-۱۳۴۴ ق/ ۱۹۰۹-۱۹۲۵ م) است، مربوط به دوره دوم (۱۳۲۷-۱۳۲۹ ق/ ۱۹۰۹-۱۹۱۱ م) با ۳۳۱ جلسه است. تنظیم *نظام‌نامه وزارت اوقاف*، شرح وظایف، مسائل مالی، و اعتبار بودجه^۳ برای تأمین هزینه‌های نظام اداری اوقاف در مجلس دوم از کارآمدترین قوانین بود که سنگ بنای قوانین امروز اوقاف را پی‌ریزی کرد (مشروح مذاکرات مجلس ۱۳۲۸ ق: دوره دوم، جلسه ۱۳۰-۱۳۲، ۱۶۳-۱۶۵). برخی از مهم‌ترین مصوبات در پنج دوره مجلس ملی در حوزه نهاد وقف شامل ایجاد توازن وظایف در وزارت اوقاف، قانون تأسیس ادارات مستقل اوقاف در شهرستان‌ها، قانون تأمین بودجه، قانون امنیت ملکی واقفان، قانون الزام پرداخت مالیات از املاک موقوفه، قانون نظارت بر عایدات موقوفه، و قانون هماهنگی عملکرد اجرایی بین وزارت عدلیه و وزارت اوقاف است که در ادامه به شرح قوانین می‌پردازیم.

۱.۳ ایجاد توازن وظایف در وزارت اوقاف

تحلیل محتوای گفت‌وگوی نمایندگان نشان می‌دهد که از مباحث مهم دوره اول مجلس (۱۳۲۴-۱۳۲۶ ق/ ۱۹۰۶-۱۹۰۸ م) هم‌زمان با روی کار آمدن محمدعلی‌شاه (۱۳۲۴-۱۳۲۷ ق/ ۱۹۰۶-۱۹۰۹ م) تناسب‌نداشتن وظایف در وزارت‌خانه اوقاف و معارف و صنایع مستظرفه به دلیل نبود منابع انسانی کافی و متخصص بود. این موضوع سبب ناکارآمدی می‌شد. اداره اوقاف جزئی از وزارت علوم و معارف بود و اداره مدارس، اوقاف، مطبوعات، حفريات، موزه، و ابنیه عتیقه از وظایف اصلی وزارت‌خانه محسوب می‌شد (مشروح مذاکرات مجلس ۱۳۲۴ ق: دوره اول، جلسه اول).^۴ به تدریج به دنبال مذاکرات نمایندگان، ساختار و تشکیلات وزارت‌خانه در دو فصل و نه ماده تدوین و وظایف هر بخش مجزا شد: ۱. دایره وزارت، ۲. مدیر کل، ۳. اداره تعلیم عمومی، ۴. اداره معارف، ۵. اداره اوقاف، ۶. دایره تحقیقات، ۷. دایره تفتیش، ۸. دایره محاسبات، ۹. هیئت مشاوره (مشروح مذاکرات مجلس ۱۳۲۸ ق: دوره دوم، جلسه ۱۳۰). سپس، در ماده ۶ قانون وزارت‌خانه، وظایف اداره اوقاف به شرح ذیل تشریح شد:

برایند اصلاحات نظام موقوفات ... (عطیه‌سادات طباطبائی و محسن بهرام‌نژاد) ۱۹۹

۱. تحصیل صورت صحیح از وقف‌نامه‌ها و موقوفات کل ممالک ایران؛
 ۲. تصحیح امور اوقاف و سعی در این‌که اموال موقوفه در محل خود و در مصرف موقوفه‌علیه صرف شود؛
 ۳. تفتیش حال موقوفات و تدارک موجبات آبادی آن‌ها (همان: جلسه ۱۳۱).
- به تدریج وظایف وزارت اوقاف محدود شد و با تأسیس وزارت خانه‌های گوناگون، مانند وزارت فرهنگ، وظایف تفکیک شد.

۲.۳ قانون تأسیس ادارات مستقل اوقاف در شهرستان‌ها

قبل از تأسیس ادارات اوقاف در شهرستان‌ها، روند قانونی کار بدین صورت بود که فردی از رؤسای مدارس ملی را به نمایندگی اداره معارف و اوقاف انتخاب می‌کردند (مستوفی ۱۳۸۸: ج ۲، ۳۷۳-۳۷۴). واقفان نیز شکایات خود را مستقیم به مجلس می‌فرستادند. به‌طور مثال، در گزارش ارسالی از کاشان به مجلس، موقوفات شیخ محمد کاشانی توسط آقاشیخ احمد تصرف شده بود. بنابراین، کاشانی با وقف‌نامه و حکم تأیید روحانیون عتبات، تولیت حقیقی را در وزارت اوقاف از آن خود کرد. کمیسیون مجلس با قرائت گزارش در صحن علنی، عمل وزارت اوقاف را تأیید کرد، اما به شیخ احمد نیز اجازه داد اظهارات خود را به عدلیه ارائه دهد (مشروح مذاکرات مجلس ۱۳۲۸ ق: دوره دوم، جلسه ۴۹).^۵ روند بررسی معضلات واقفان شاکی در جلسات علنی مجلس، عملی وقت‌گیر و خارج از نظام‌نامه اوقاف بود. بنابراین، نمایندگان دوره دوم مجلس قانون تأسیس ادارات اوقاف را در شهرستان‌ها تصویب کردند (همان: جلسه ۱۶۵). تصویب قانون تأسیس ادارات اوقاف در شهرستان‌ها و قوانین مربوط به آن در دوره حکومت احمدشاه در ۱۳۲۸ ق/ ۱۹۱۰ م سبب شد رسیدگی به شکایات واقفان نظم اداری یابد. نخستین شخصی که از سوی وزارت اوقاف به ریاست اداره اوقاف اصفهان منصوب شد، میرزا مسیح تویسرکانی بود. وی در اولین اقدام از متولیان اوقاف درخواست کرد سواد وقف‌نامه و صورت جمع و خرج عایدات موقوفات اصفهان را برای اداره اوقاف ارسال کنند (رجایی ۱۳۸۴: ۲۰۶-۲۰۷)، اما به دلیل فاصله زمانی از انقراض سلسله صفوی تا دوره قاجار و نبود مراجع قانونی ذی‌صلاح، نظام اداری با انبوهی از شکایات واقفان و بازماندگان آنان روبه‌رو بود. با تصویب قانون فوق، اداره اوقاف اصفهان تحقیق درباره واقفان حقیقی و حقوقی موقوفه‌ها را آغاز کرد و تهیه لیست موقوفات را در اولویت قرار داد. بر این اساس، در سندی در ۱۳۳۶ ق/ ۱۹۱۷ م لیستی از موقوفات اصفهان و اردستان فراهم شد، شامل جزئیات محل وقف، نام

واقف، نام متولی، نوع مصرف، درآمد حاصل از موقوفات، و تاریخ وقف. در صفحه پایانی سند (صفحه ششم)، تصریح شده است که این لیست به درخواست وزارت اوقاف برای شناسایی اوقاف اصفهان تهیه شده است (ساکما، سند ۲۶۷۰۲۱۳۸۵).^۷ این قانون قدمی در جهت رفاه حال شهروندان واقف بود و هویت قانونی بخشیدن به هرآنچه در حوزه وقف رخ می‌داد. به این ترتیب، شاکیان واقف از مراجعه مستقیم به مجلس خودداری کردند و رسیدگی به شکایات در شعب ادارات اوقاف انجام می‌شد.

۳.۳ قانون تأمین بودجه

از مباحث وقت‌گیر مجلس دوم، تأسیس اداره اوقاف و دو هزار تومان اعتبار بودجه بود. سه وزارت‌خانه متشکل از وزارت فواید عامه، وزارت معارف، و وزارت اوقاف تا ۱۳۲۸ ق/ ۱۹۱۰ م در یک وزارت‌خانه جمع بود. مذاکراتی در مجلس به عمل آمد تا بودجه هر قسمت از اجزای وزارت‌خانه تفکیک شود (مشروح مذاکرات مجلس ۱۳۲۸ ق: دوره دوم، جلسه ۱۶۳-۱۶۵). معاضدالسلطنه، معاون وزیر معارف، از جمله کسانی بود که با طرح اعتبار بودجه به بخش معارف و تأسیس ادارات اوقاف موافق بود:

مسئله اوقاف در مملکت بسیار اهمیت دارد و یک یا دو ثلث مباحث مملکتی است. هر روز افراد زیادی به این اداره رجوع دارند؛ باید اداره جواب‌گوی ارباب رجوع باشد. اگر اداره اوقاف تأسیس شود، راه عایدی فوق‌العاده‌ای برای مملکت و عموم مردم می‌شود (همان: جلسه ۱۶۵).^۸

بدین ترتیب با تفکیک وزارت‌خانه‌ها از یک‌دیگر، بودجه هر بخش به همان وزارت‌خانه تخصیص داده شد و عملاً مسیر را برای برنامه‌ریزی‌های آتی وزارت اوقاف و رفع معضلات واقفان هموار کرد.

۴.۳ قانون امنیت ملکی واقفان و شناسنامه‌دارشدن موقوفات

نبود دفاتر ثبت املاک و ثبت رسمی مالکان موقوفه‌ها مشکلی اساسی برای امنیت ملکی بود. روزنامه مجلس در مطلبی انتقادی درباره ثبت‌نشدن املاک و رواج سوءاستفاده از املاک مردم در بخش مکتوبات خراسان می‌نویسد: «در ایران، املاک و دفترخانه و کتابچه نیست و هرکس بتواند ملک دیگری را به‌نوعی تصرف می‌کند» (روزنامه مجلس ۱۳۲۵ ق: ش ۵۲).^۹ سند ۲۹۷۰۲۸۸۳، به تاریخ ۱۳۲۶ ق/ ۱۹۰۸ م، نامه‌ای اداری بین وزارت اوقاف و معارف و

انجمن‌های ایالتی اصفهان است که وزارت اوقاف در حاشیه متن نامه از عدلیه درخواست کرده است: «اسناد موقوفات، اسامی متولیان، و صورت خرج و عایدی هریک از موقوفه‌ها برای وزارت اوقاف ارسال شود». بنابراین، مجلس دوم به تصویب نهایی قانون تفکیک اموال وقف از اموال خصوصی کوشید و سبب نظم امور وقفی شد. در ماده ۶ از قانون شرح وظایف اوقاف، وزارت اوقاف اداره‌های اوقاف در شهرستان‌ها را ملزم کرد تا لیستی را از وقف‌نامه‌های سراسر کشور تهیه کنند (مشروح مذاکرات مجلس ۱۳۲۸ ق: دوره دوم، جلسه ۱۳۱).^{۱۰} براساس لیست، به تدریج شناس‌نامه ملکی موقوفات اعم از مالکان حقوقی یا حقیقی مشخص شد. بنابراین، شخصی بدون مدرک نمی‌توانست ملک وقفی را تصرف کند. دعوای کذب قبل از تصویب این قانون بسیار معمول بود.

بر همین اساس در ۱۳۳۶ ق/ ۱۹۱۸ م، سندی شامل ۲۷ صفحه از وزارت داخله (حکومت اصفهان) با موضوع لزوم دست‌گیری و مجازات عاملان به دلیل غارت اموال، تجاوز، دخالت، و تصرف عدوانی صادر شد. سند به شرحی درباره وقف‌نامه‌های واقفان شاکی و شناس‌نامه ملکی آن‌ها در اصفهان، اردستان، زوآره، کاشان، نطنز، و نایین پرداخته است (ساکما، سند ۲۹۱۰۰۸۰۱).^{۱۱} درحقیقت، وزارت اوقاف به دنبال تهیه لیست کاملی از موقوفه‌های اصفهان بود تا واقفان حقوقی و حقیقی املاک موقوفه مشخص شوند. این قانون گامی مؤثر در جهت مشخص کردن وضعیت موقوفات و مالکان بود (ساکما، سند ۲۴۰۰۰۸۳۹۷).

۵.۳ قانون الزام پرداخت مالیات از املاک موقوفه

مسئله دریافت مالیات از املاک موقوفه پیش از مشروطه برای دولت حائز اهمیت بود. در تأکید این تحلیل می‌توان به کتاب سپهسالار و قانون اشاره داشت که درواقع میرزا حسین‌خان سپهسالار، صدراعظم و وزیر اوقاف دوره ناصرالدین‌شاه، متولیان را مکلف کرد تا با اطلاع حاکمان، مالیات موقوفات را برای وزارت اوقاف بفرستند. وی فرمانی در جهت اصلاح و بهبود اوقاف در ۱۲۸۳ ق/ ۱۸۶۶ م صادر کرد و در کتابچه گزارش‌های خود به ناصرالدین‌شاه ضمن شرح حیف و میل موقوفات توسط موقوفه‌خواران و متولیان، عملکرد آنان را زیر سؤال برد: «باید معلوم شود آیا متولی موقوفه عایدات آن‌ها را صرف هزینه مقرر می‌کند یا صرف معاش خود» (آدمیت ۱۳۸۵: ۱۸۸)، اما کوتاهی عمر وزارت سپهسالار و فقدان همکاری با وی سبب شد الزام به پرداخت مالیات موقوفات به صورت قانونی تا دوره مشروطه به تعویق افتد.

مجلس سوم (۱۳۳۳-۱۳۳۴ ق/ ۱۹۱۵-۱۹۱۶ م) نیز تلاش خود را برای رفع ابهامات قانون مالیات بر املاک موقوفه و مستغلات به کار گرفت. از نمایندگان مجلس مخبرالسلطنه،

عدل‌الملک (دادگر)، سردار سعید، و ملک‌الشعراء پرداخت مالیات از سوی املاک موقوفه را برای امنیت و انتظام کشور لازم می‌دانستند. طرح با اکثریت آرا به تصویب نهایی رسید. این مطلب نشان‌دهنده تأثیر امنیت کشور در میزان مالیات قابل کسب از املاک موقوفه است (مشروح مذاکرات مجلس ۱۳۳۳ ق: دوره سوم، جلسه ۶۱). مدرس نیز بر هدف اصلی مجلس در سخت‌گیری‌های قانونی درقبال گرفتن مالیات از مستغلات وقفی و غیروقفی برای رفع نیاز از قرض‌های خارجی و داخلی تأکید کرد (همان: جلسه ۶۴).^{۱۲}

در جهت اجرای قانون فوق، می‌توان به سند ارسالی از اداره اوقاف اصفهان به خزانه‌داری کل ایران با موضوع فهرست موقوفات کلیسای جلفای اصفهان مورخ ۱۲۹۲ ش/ ۱۳۳۱ ق/ ۱۹۱۳ م اشاره کرد. کلیسا دارای موقوفات و اسناد وقف‌نامه است (خسروی ۱۳۹۵: ۴۰۳-۴۱۶). سند ۲۴۰۰۰۸۳۹۷، حاوی لیستی هفت صفحه‌ای به زبان فارسی و انگلیسی، دربردارنده تعداد موقوفات، اماکن مذهبی، و مالیات مستقیم بر اماکن وقفی است (ساکما، سند ۲۴۰۰۰۸۳۹۷).^{۱۳} بررسی سند فوق نشان می‌دهد قدرت اجرایی قوانین مجلس، با رفع ابهامات قانونی درباره مالیات بر عواید موقوفات، همکاری واقفان را با شعب ادارات اوقاف الزام‌آور و ثمربخش کرد.

۶.۳ قانون نظارت بر عایدات موقوفات

حضور افراد متخصص در حوزه مسائل فقهی وقف در ادارات اوقاف از موضوعات موردبحث در مجلس چهارم (۱۳۳۹-۱۳۴۱ ق/ ۱۹۲۱-۱۹۲۳ م) بود. شیخ ابراهیم زنجانی، از نمایندگان، با استناد به قانون شرح وظایف اداره اوقاف شامل نظارت بر اعمال متولیان و مراقبت در صرف عایدات، حضور دو عالم در وزارت‌خانه را لازم می‌دانست. از نظر نیرالملک، وزیر معارف، نیز حضور افراد متخصص در مباحث فقهی در وزارت‌خانه برای هم‌سویی عملکرد بین متولیان امور وقفی ضروری بود (مشروح مذاکرات مجلس ۱۳۴۰ ق: دوره چهارم، جلسه ۵۹).^{۱۴} در نتیجه با تصویب نهایی قانون نظارت بر عایدات موقوفات، حمایت از واقفان الزام‌آور شد.

متناظر با قانون فوق و تحلیل محتوای اسناد، به شکایت‌نامه‌ای از بازماندگان صدر به اداره اوقاف اصفهان با موضوع تصرفات غیرقانونی اموال موقوفه در ۱۳۲۹ ق/ ۱۹۱۱ م برمی‌خوریم که در آن اذعان شده است، موقوفات مرحوم محمدعلی خان صدر اصفهانی با عایدی سالانه متجاوز از بیست هزار تومان، با دادن رشوه به آقایان محمد میرزا و میرزا عبدالحسین در تصرف اولاد مرحوم میرمعصوم به‌عنوان متولی است. وی به‌جای عمل به مفاد وقف‌نامه، عایدی موقوفات را به مصارف شخصی می‌رساند. پاسخ وزارت اوقاف در پایین متن شکایت‌نامه بدین

برایند اصلاحات نظام موقوفات ... (عطیه سادات طباطبائی و محسن بهرام‌نژاد) ۲۰۳

مضمون است: «طبق دستور می‌بایست با حضور آقای جلال‌الدین و صدرالدوله و خانواده صدر اصفهانی و دو نفر از متولیان موقوفه در عدلیه اصفهان، متن وقف‌نامهچه و مفاد آن را قرائت کرده و متولیان را مکلف به اجرای مفاد وقف‌نامه کنند». باتوجه به تاریخ شکایت‌نامه (۱۳۲۹ ق/ ۱۹۱۱ م)، حدود ده سال قبل از تصویب قانون نظارت بر عایدات موقوفه^{۱۵} و تاریخچه این‌گونه مراعات در حوزه اموال وقفی، ضرورت تصویب این قانون در حل بسیاری از مشکلات شهروندان واقف را نشان می‌دهد (ساکما، سند ۲۹۷۰۲۲۰۵۶).

۷.۳ قانون هماهنگی عملکرد اجرایی بین وزارت عدلیه و وزارت اوقاف

براساس تحلیل یافته‌ها، یکی از نتایج نهضت مشروطه تلاش برای احقاق حق و طرح مطالبه و شکایت بود؛ این تحول سیاسی به حوزه اجتماعی-اقتصادی وقف نیز سرایت کرد. از آن‌رو که وقف تأمین‌کننده امنیت اقتصادی گروه‌های مذهبی در جامعه است، پیوند ناگسستنی با نهاد قضاوت (عدلیه) دارد و هم‌سویی اجرایی هر دو دستگاه را الزام‌آور می‌کند. درواقع، تصمیم‌گیری درباره امور وقفی از دست حاکمان محلی، خوانین، و متولیان سودجو به تدریج خارج شد. قانون‌گذاران با تصویب «قانون هماهنگی عملکرد» گامی جدی در هماهنگی دستگاه اداری اوقاف و نهاد قضاوت برداشتند. از مصوبات اثرگذار مجلس پنجم (۱۳۴۲-۱۳۴۴ ق/ ۱۹۲۴-۱۹۲۶ م)، امضای قراردادی بین وزارت اوقاف و عدلیه به منظور هماهنگی عملکرد بود (مشروح مذاکرات مجلس ۱۳۴۳ ق: دوره پنجم، جلسه ۹۵).^{۱۶} در این مصوبه تأکید شد نباید در احکام صادرشده از سوی اداره اوقاف و حاکم استیناف عدلیه تناقضی وجود داشته باشد.

زاینده‌رود در ستون محاکمات از فقدان رسیدگی صحیح محاکم عدلیه نیز انتقاد می‌کند:

از محاکمات حقوق عدلیه در رسیدگی به دعاوی گویا از تراکم و هجوم دادخواهان سهوی کرده و شخصی را بدون لزوم و برخلاف شرع حکم حبس داده. اداره عدلیه هم بدون مطالبه حکم کتبی از ریاست دیوان‌خانه آن بیچاره را محبوس می‌دارد (روزنامه زاینده‌رود ۱۳۲۷ ق: ش ۵).

در تحلیل محتوای قانون فوق و نبود هماهنگی بین دو قوه می‌توان به سندی^{۱۷} مورخ ۱۳۲۶ ق/ ۱۹۰۸ اشاره کرد که به صورت نامه اداری بین وزارت اوقاف و انجمن‌های ایالتی اصفهان است (ساکما، سند ۲۹۷۰۲۸۸۸۳).^{۱۸} محتوای سند بر لزوم ارسال لیست موقوفات اصفهان به مرکز و تعیین چند روحانی برای نظارت در شناسایی موقوفات تأکید می‌کند. متناظر با سند فوق، روزنامه زاینده‌رود در بخشی تحت عنوان «محاکمات عدلیه» از شخصی با نام استاد

محمدعلی کفاش یاد می‌کند که املاک میرزا فضل‌الله‌خان را در محله پاقلعه اصفهان به ناحق تصرف کرده است (روزنامه زاینده‌رود ۱۳۲۷ ق: ش ۴۲).^{۱۹} مدیر روزنامه، معین‌الاسلام خوانساری، می‌نویسد: «در عدلیه حتماً می‌بایست دو نفر از علمای دین حضور داشته باشند تا قوانین صادرشده براساس عدالت اسلامی باشد». سخن وی اشاره به «قانون هماهنگی عملکرد» دارد تا با حضور دو فرد متخصص به امور دینی تعارضی بین قوانین صادرشده و اجرای آن پدید نیاید (همان).^{۲۰}

با تأسیس مجلس، امکان بررسی شکایات از طریق قوانین مرتبط در قوه مقننه، قضاییه، و مجریه فراهم شد. امری که بارها به‌عنوان حق قانونی مردم در روزنامه‌ها مطرح شد:

رفع ظلم عمومی نخواهد شد، مگر با اجرای قانون مساوات؛ قانون مساوات ترتیب نشود، مگر از روی احکام قرآن کریم و احادیث نبوی؛ قانون مساوات تدوین نشود، مگر با تشکیل مجلسی از علما و دانایان این فن و تشکیل مجلسی از وکلای عموم ملت؛ و اشکالات رفع نشود، مگر به ترک استبداد حکومت (روزنامه حبل‌المتین ۱۳۲۴ ق: ش ۳۴).^{۲۱}

درواقع، هماهنگی اجرایی بین دستگاه‌های قضایی و اجرایی این امکان را فراهم می‌ساخت تا بین فرمان‌های صادرشده تناقض و تضادی نباشد. واقفان با مراجعه مستقیم به ادارات اوقاف می‌توانستند به طرح دعاوی حقوقی خویش در محاکم قضایی که از سوی ادارات تعیین می‌شد، اقدام کنند.

۴. ترویج روحیه مطالبه‌خواهی و نگرش نقادانه در نشریات عصر مشروطه درباره وقف

از دستاوردهای مهم نهضت مشروطه حق آزادی بیان برای طرح مشکلات مردم در نشریات بود. نخستین قانون مطبوعات در ۲۴ محرم ۱۳۲۶ ق/ ۱۹۰۸ م دوره حکومت محمدعلی‌شاه به تصویب مجلس رسید. این روند بستر اجتماعی مناسب برای طرح معضلات وقف فراهم کرد. تخریب عمارت صدری^{۲۲} در اصفهان پیش از مشروطه و نبود اعتراض جدی مردم از خسارات واردشده به اموال و بناهای وقفی فقدان آزادی بیان را نشان می‌دهد. نشریات عصر مشروطه درباره بقایای عمارت صدری مباحثی را پی‌گیری کردند. اعتراض روزنامه/انجمن اصفهان^{۲۳} برای احقاق حقوق مردم، حاکی از آزادی نسبی برای طرح دغدغه‌های اجتماعی است. شخصی با نام نظام‌الاسلام، به‌بهانه مجهول‌المالک بودن زمین، خود را صاحب ملک می‌دانست. /انجمن اصفهان در گزارشی می‌نویسد: «وقتی از بلدیۀ اصفهان راجع به این مسئله کسب تکلیف کردند، انجمن تصرف آن را غیرقانونی دانست» (روزنامه/انجمن اصفهان ۱۳۲۷ ق: ش ۳۳؛ رجایی

برایند اصلاحات نظام موقوفات ... (عطیه‌سادات طباطبائی و محسن بهرام‌نژاد) ۲۰۵

۱۳۸۵: ۴۷۸). روزنامه زاینده‌رود^{۲۴} نیز با مقاله «آثار قدیمه» به تخریب عمارت صدری معترض است: «انسان هوش از سرش به‌در می‌رود. برق غیرت می‌خواهد او را بسوزاند، یک نفر نیست بپرسد کجا این آخوند وارث صدر شد یا اراضی که هنوز به‌نام صدر خوانده می‌شود، کی آن‌ها را مجهول‌المالک کرد؟» (روزنامه زاینده‌رود ۱۳۲۸ ق: ش ۳۳).

در ادامه بحث تصرف غیرقانونی موقوفات، باید گفت برخی از رقبات موقوفه‌ها در تملک خاندان ظل‌السلطان بود. پس از نهضت مشروطه، انجمن ولایتی و سپس انجمن بلدیۀ اصفهان مدیریت شهری را عهده‌دار بود. زمانی که انجمن به‌سراغ عمارات دولتی واقع در میدان نقش جهان می‌رود، درمی‌یابد میدان با تمام دکان‌ها در تصرف خانواده صارم‌الدوله است (رجایی ۱۳۸۵: ۴۶۸، به‌نقل از روزنامه انجمن بلدیۀ فرج بعد از شدت ۱۳۲۵ ق: ش ۵). هم‌چنین از بناهای وقفی دوران صفویه، مدارس والده، دده‌خاتون، و جعفرقلی آقا به‌دست ظل‌السلطان ویران شد (رجایی ۱۳۸۵: ۴۷۰؛ همایی ۱۳۹۵: ۶۸۸). درواقع، بروز بحران ناکارآمدی حکومت قاجار و نگاه انتقادی نشریات درقبال تخریب یا تصرف غیرقانونی رقبات یکی از آثار نهضت مشروطه است. حکومت به بی‌لیاقتی در نظارت و پی‌گیری مصارف وقف در نشریات متهم می‌شود.

۵. موانع اثرگذار بر اجرای قوانین وقف پس از مشروطه

باتوجه به اهمیت امنیت و لزوم اعتماد اجتماعی به‌عنوان پیش‌نیاز فرهنگ مدنی و ایجاد دموکراسی پایدار، می‌توان گفت شکنندگی امنیت پس از مشروطه از موانع اصلی اجرای قوانین مصوب به‌شمار می‌رفت. محدودیت‌هایی بر کارآمدی قوانین وقف از نهضت مشروطه تا روی کارآمدن دولت پهلوی اول تأثیرگذار بودند که به‌قرار زیر است:

۱.۵ نبود امنیت و شکسته‌شدن هیبت دولت

آسیب‌پذیری امنیت دولت‌های مشروطه را به‌چالش کشید. نامه محمدحسین کازرونی، نماینده تجار در انجمن ولایتی اصفهان، به‌خوبی نشان می‌دهد که یک سال پس از مشروطه، عدم امنیت راه‌ها چه‌قدر نگران‌کننده بود. کازرونی خطاب به دولت‌مردان می‌نویسد: «دول مشروطه قرار سی‌ساله می‌دهند، شماها قرار یک‌ساله بدهید» (روزنامه انجمن مقدس ملی اصفهان ۱۳۲۵ ق: ش ۳۳). در گزارش‌های متعدد نمایندگان مجلس، مسئله امنیت و طغیان گردن‌کشانی که در مناطق مختلف ایران دست به خشونت، ارباب، و اسلحه علیه مردم بی‌دفاع می‌زدند، بازتاب گسترده‌ای داشت. هم‌چنین، ورود نیروهای نظامی انگلیسی به جنوب ایران، به‌دلیل حضور و

رقابت با شوروی در شمال، کشور را در وضعیتی بسیار خطرناک قرار داده بود (مشروح مذاکرات مجلس ۱۳۲۸ ق: دوره دوم، جلسه ۱۳۰).^{۲۵}

روزنامه زاینده‌رود در مقاله‌ای با عنوان «امنیه کو؟» به نقد ناامنی موجود در جامعه پس از نهضت مشروطه پرداخت (رجایی ۱۳۸۶: ۲۶۱). روزنامه انجمن مقدس ملی اصفهان^{۲۶} نیز تحلیلی درباره ناامنی‌های اجتماعی نوشت: «نایب حسین خان کاشی^{۲۷} و رضا جوزدانی سال‌ها مشغول چپاول اموال مردم بودند» (روزنامه انجمن مقدس ملی اصفهان ۱۳۲۸ ق: ش ۳۳؛ رجایی ۱۳۸۵: ۲۵۹، ۲۶۳، ۲۶۷). مسئله نایب حسین کاشی، شرح ناامنی‌های او، و راه خلاصی از بحران پدیدآمده از مباحث مهم امنیتی برای نمایندگان بود که به گفت‌وگوهای طولانی برای رفع مشکل انجامید (مشروح مذاکرات مجلس ۱۳۲۸ ق: دوره دوم، جلسه ۱۳۰). وجود ناامنی‌ها در اطراف اصفهان دلایلی ویژه داشت (رجایی و نورایی ۱۳۹۱: ۱۶-۲۰). از نگاه روزنامه حبل‌المتین، ناامنی‌های اقتصادی و اجتماعی برای مردم و دولت‌مردان امری عادی شده بود (روزنامه حبل‌المتین ۱۳۲۴ ق: ش ۳۲).^{۲۸}

۲.۵ نبود هماهنگی بین دستگاه عدلیه و ادارات اوقاف

از موانع احقاق حق شاکیان واقف نامه‌نگاری‌های متعدد بین ادارات وقف و متولیان بود که به مندرجات وقف‌نامه با امانت کامل عمل نمی‌کردند. نواقص قانونی و دوگانگی عملکرد دستگاه عدلیه و ادارات اوقاف را می‌توان از دلایل نامه‌نگاری‌های متعدد شمرد. گاهی عدلیه حکمی متضاد با حکم صادرشده از سوی اداره اوقاف می‌داد. گاهی نیز افراد با رجوع به علمای عتبات و گرفتن فرمان و دست‌خط حکم‌های صادرشده را به تعلیق درمی‌آوردند. درمورد مشکل اول، قراردادی بین وزارت اوقاف و عدلیه به‌امضا رسید به‌نام «قانون هماهنگی عملکرد» تا از بروز دوگانگی دستگاه‌های اجرایی ممانعت به‌عمل آید (مشروح مذاکرات مجلس ۱۳۴۳ ق: دوره پنجم، جلسه ۹۵).^{۲۹}

با بررسی مکاتبات بین شاکیان و ادارات، پاسخی قطعی به این پرسش نمی‌توان داد که آیا شاکیان به حقوق خویش به‌طور کامل رسیدند و شکایات آن‌ها به‌طور دقیق رسیدگی شد یا خیر؟ اما شواهد حاکی از آن است که پیش از نظام مشروطه، اگر صاحب حقی شکایت می‌کرد، عملاً رسیدگی به حقوق شاکی با دشواری روبه‌رو بود. مصوبات و قوانین مجلس این امکان را پدید آورد تا شاکیان به مراجع قانونی مراجعه کنند و خواستار احقاق حقوق از دست‌رفته خود شوند، اما چنان‌که اشاره شد، نبود هماهنگی بین دستگاه عدلیه (قضایی) و ادارات اوقاف

برایند اصلاحات نظام موقوفات ... (عطیه‌سادات طباطبائی و محسن بهرام‌نژاد) ۲۰۷

مشکلی جدید پس از مشروطه بود که در مجلس پنجم با تصویب «قانون هماهنگی عملکرد» این مشکل به‌طور قانونی رفع شد.

۳.۵ سوءمدیریت موقوفه‌ها

مردم پیش از ۱۳۲۸ ق/ ۱۹۱۰ م به‌دلیل نبود ادارات اوقاف در شهرستان‌ها برای رسیدگی به درخواستشان ناگزیر از حضور در مجلس بودند. روزنامه مجلس در این باره می‌نویسد: «تظلمات اهالی اصفهان و حضورشان در مجلس حاکی از این است که می‌بایست رفع ظلم و ستم شود؛ در سلطنت مشروطه، امور به عدل و مساوات اصلاح، اغتشاشات رفع، و امنیت تحصیل شود» (روزنامه مجلس ۱۳۲۵ ق: ش ۵۵).^{۳۰} با تأسیس ادارات اوقاف در شهرستان‌ها و بررسی شکایات واقفان اصفهانی، اهم دادخواهی‌ها از متولیان و بازماندگان واقفان به‌دلیل قصور نسبت به اجرای تعهدات وقف‌نامه است. این مشکل عمده‌تر در سه حوزه اتفاق می‌افتاد:

۱. سوءمدیریت موقوفه‌ها از سوی فرزندان ارشد واقف که متولی موقوفه نیز بودند. گاهی نیز به‌دلیل نزاع میان وراث، اداره موقوفه بلا تکلیف می‌ماند و با گذر زمان، اموال وقفی بین نسل بعدی تقسیم یا به‌دلیل فقدان رسیدگی بایر می‌شد؛ مانند موقوفات صدر اصفهانی در محله خواجه. مجلس کوشش کرد برای برطرف کردن مشکلاتی در زمینه سهم و حقوق وارثان موقوفات، قوانین حمایتی تنظیم کند، اما اسناد شکایات نشان می‌دهد که مشکل کاملاً برطرف نشد (مشروح مذاکرات مجلس ۱۳۲۹ ق: دوره دوم، جلسه ۱۶۵). هم‌چنین، افرادی سودجو، با ادعاهایی بی‌اساس، خودشان را متولی موقوفه می‌دانستند. به‌طور مثال، روزنامه چهلستون با سلسله‌مقالاتی به‌نام «از شاه سلطان حسین تا سیدالعراقین» ادعای تاجری را که چشم طمع به کاروان‌سرا و بازارچه بلند دوخته بود، بررسی می‌کند (روزنامه چهلستون ۱۳۳۰ ش: ش ۵-۹). سیدالعراقین در نامه ارسالی به اداره عدلیه اصفهان تحت عنوان «قرار تأمین محکمه»، تولیت کاروان‌سرا را از آن خود می‌داندست و خواهان واگذاری مدیریت موقوفه به وی بود (ساکما، سند ۲۹۱۰۰۲۴۹۱).^{۳۱}

۲. فقدان تعهد متولیان که خارج از حوزه خانوادگی انتخاب می‌شدند و در انجام دادن تعهدات و پرداخت عایدات موقوفه به بازماندگان واقف قصور داشتند. در ادامه بررسی می‌توان به سند مورخه ۱۳۲۹ ق/ ۱۹۱۱ م از اظهارات نوادگان مرحوم رضاقلی خان صدر اصفهانی و فقدان امانت‌داری در ارسال منافع موقوفه‌های مرحوم صدر به بازماندگان

ایشان اشاره کرد. در جواب این شکایت‌نامه، وزارت اوقاف از اداره اوقاف اصفهان درخواست کرد تا به حقوق بازماندگان صدر رسیدگی شود (ساکما، سند ۲۶۷۰۲۷۱۰۲).^{۳۲} ارسال مجدد شکایت‌نامه از منیژه خانم (از بازماندگان صدر اصفهانی) به اداره اوقاف اصفهان در ۱۳۳۳ ق/ ۱۹۱۵ م نشان می‌دهد که مشکل واقف به‌طور کامل از بین نرفته است. موضوع نامه شکایت از مسامحه‌کاری و پرداخت نکردن عایدی موقوفه‌ها از طرف متولی موقوفه سیدالعرفین است. به‌دستور رکن‌الملک، رئیس عدلیه اصفهان، متولی به پرداخت حقوق معوقه منیژه صدر اصفهانی ملزم شده است (ساکما، سند ۲۹۷۰۲۱۸۲۵).^{۳۳}

هم‌چنین، همسر رکن‌الملک شکایت‌نامه‌ای را بدین مضمون به وزارت عدلیه ارسال کرد: «به‌دلیل ضرر رساندن به اصل موقوفه توسط وکیل رکن‌الملک با نام ملا محمود، از وزارت عدلیه درخواست انفصال وکالت و پرداخت جریمه‌ای به مبلغ ۱۴۰۰۰ تومان شده است». وزارت عدلیه نیز طی تلگرافی از وزارت اوقاف خواستار رسیدگی به موقوفه‌های رکن‌الملک شده است. درنهایت، نامه‌نگاری‌هایی بین وزارت عدلیه، اوقاف، و وزارت داخله انجام شد تا با همکاری هر سه وزارت‌خانه مشکل واقف برطرف شود (ساکما، سند ۲۹۳۰۰۱۹۴۱).^{۳۴}

۶. نتیجه‌گیری

با تحلیل محتوای مذاکرات نمایندگان مجلس درباره قوانین وقف، مقالات نشریات، و اسناد شاکیان به موازات اقدامات اداره اوقاف در پاسخ‌گویی به شکایات واقفان اصفهانی، تلاش شد به پرسش اصلی پژوهش پاسخ دهیم: نتیجه اصلاحات قوانین وقف در پنج دوره مجلس چه تأثیری در واقفان شاکی اصفهانی گذاشت؟ پس از مشروطه، تلاشی جدی برای از بین بردن موانع ساختاری نهاد وقف در پنج دوره مجلس شورای ملی صورت گرفت. قوانینی که به کاهش تبدیل موقوفه‌ها به املاک شخصی به‌دلیل شناسنامه‌دار شدن و ثبت موقوفه‌ها براساس صاحبان حقیقی - حقوقی انجامید؛ تفکیک وظایف وزارت اوقاف، رسیدگی به موقوفات، و اولویت یافتن پرونده‌های قضایی. تأسیس اداره اوقاف در شهرستان‌ها برای رسیدگی به شکایات واقفان و حضور دو عالم دین در محاکم حقوقی به حذف ارسال مستقیم شکایات به مجلس یا درخواست حکم اجتهادی از علمای عتبات انجامید. با قوانین حمایتی، واقفان اصفهانی توانستند با مراجعه مستقیم به ادارات ذی‌ربط برای رفع معضلات حقوقی خویش تلاش کنند. علاوه بر این، با تصویب قوانین و قراردادهایی بین وزارت عدلیه، وزارت اوقاف، و ادارات وابسته، هماهنگی در اجرای قوانین با حفظ حقوق واقفان فراهم شد.

برایند اصلاحات نظام موقوفات ... (عطیه‌سادات طباطبائی‌ان و محسن بهرام‌نژاد) ۲۰۹

اما یافته‌های پژوهش محققان را به پارادایم و اصلی کلی ره‌نمون داشت: حکومت با تصویب قوانین حمایتی در حوزه قانون‌گذاری از یک سو و ضعف در ارکان مهمی هم چون تأمین امنیت اجتماعی، منابع مالی مورد نیاز، و منابع انسانی کارآمد از سوی دیگر نمی‌تواند در پیش‌برد اهداف به موفقیت کامل برسد. مهم‌ترین محدودیت‌های تمرکز و سامان‌دهی دولت در نهاد اداری وقف عبارت‌اند از: ۱. آسیب‌پذیری در برقراری اقتدار سیاسی و امنیت اجتماعی سبب کوتاهی عمر دولت‌های مشروطه شد؛ ۲. تضاد منافع درون‌نهادی بین وراث و متولیان موقوفه‌ها به دلیل عدم امنیت اجتماعی به وجود آمد؛ ۳. هم‌سوی بودن عدلیه و اوقاف که به دلیل ناکافی بودن منابع مالی و انسانی متخصص، سبب طولانی شدن پروسه پاسخ قطعی به شکایات شهروندان واقف اصفهانی در ادارات اوقاف شد. عوامل فوق تأثیری نامطلوب در کارآمدی ادارات اوقاف گذاشت. تکرار واژه‌های کلیدی مانند بودجه، نیروی کارآمد، و امنیت اجتماعی در تحلیل گفت‌وگوی نمایندگان مجلس، روزنامه‌ها، و اسناد دعاوی شهروندان واقف اصفهانی نشان می‌دهد آنان نتوانستند به‌طور کامل به احقاق حقوق از دست‌رفته خویش نائل شوند.

ضمائم

جدول ۱. تحلیل محتوای گفت‌وگوهای نمایندگان مجلس

ردیف	دوره‌های مجلس شورای ملی	شماره جلسه	تحلیل محتوای کیفی با رویکرد تلخیصی	شرح مکتوب قوانین مستخرج از مذاکرات مجلس
۱	اول	۱	فقدان منابع مالی و انسانی کافی و متخصص	اداره اوقاف جزئی از وزارت علوم و معارف بود و از وظایف آن اداره مدارس، اوقاف، مطبوعات، حفريات، موزه، و ابنیه عتیقه.
۲	دوم	۴۹	فقدان منابع انسانی متخصص	رؤسای مدارس ملی را به نمایندگی اداره معارف و اوقاف انتخاب می‌کردند. هم‌چنین، واقفان شکایات خود را مستقیم به مجلس می‌فرستادند.
۳	سوم	۱۳۰	امنیت اجتماعی	مسئله امنیت اجتماعی و طغیان گردن‌کشانی که در مناطق مختلف ایران دست به خشونت، ارباب، و اسلحه علیه مردم بی‌دفاع می‌زدند. هم‌چنین، ورود نیروهای نظامی انگلیسی به جنوب ایران به دلیل حضور و رقابت با شوروی در شمال، کشور را در وضعیتی بسیار خطرناک قرار داده بود.

۲۱۰ تحقیقات تاریخ اجتماعی، سال ۱۴، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۳

ردیف	دوره‌های مجلس شورای ملی	شماره جلسه	تحلیل محتوای کیفی با رویکرد تلخیصی	شرح مکتوب قوانین مستخرج از مذاکرات مجلس
۴	دوم	۱۳۱	امنیت اجتماعی	تفکیک اموال وقف از اموال خصوصی که سبب نظم امور وقفی شد. در ماده ۶ از قانون شرح وظایف اوقاف، وزارت اوقاف اداره‌های اوقاف در شهرستان‌ها را ملزم کرد تا لیستی از وقف‌نامه‌ها، موقوفات مرکزی، ایالتی، و ولایتی و بلوکات سراسر کشور تهیه کنند.
۵	دوم	۱۳۲	فقدان منابع مالی کافی	اعتبار بودجه
۶	دوم	۱۳۴	فقدان منابع مالی کافی	
۷	دوم	۱۴۳	فقدان منابع مالی کافی	
۸	دوم	۱۶۳، ۱۶۴ و ۱۶۵	فقدان منابع مالی کافی، گرفتن اعتبار بودجه، و سوءمدیریت موقوفه‌ها به دلیل نزاع میان وراث	طرح اعتبار بودجه به بخش معارف و تأسیس ادارات اوقاف برای جواب‌گویی ارباب رجوع. با تأسیس اداره اوقاف راه عایدی فوق‌العاده‌ای برای مملکت و عموم مردم می‌شد. تصویب قوانین حمایتی.
۹	سوم	۶۱ و ۶۴	امنیت اجتماعی و تأمین منبع مالی	پرداخت مالیات از سوی املاک موقوفه برای امنیت کشور و رفع نیاز به وام‌های خارجی و داخلی.
۱۰	دوم	۵۹	امنیت اجتماعی و فقدان منابع انسانی متخصص	نظارت بر اعمال متولیان و عایدات اوقاف با حضور دو عالم متخصص در مباحث فقهی جهت هم‌سویی عملکرد بین متولیان که ضامن اجرایی امور وقفی در اداره‌های اوقاف بودند.
۱۱	دوم	۳۲	فقدان منابع مالی کافی	قصور برخی ادارات اوقاف در پرداخت مالیات و طرح برخی انتقادات نسبت به پرداخت نکردن بخشی از عایدات مدارس به وزارت اوقاف.
۱۲	سوم	۹۴	فقدان منابع مالی کافی	تأسیس اداره اوقاف و دو هزار تومان اعتبار بودجه. تا این زمان سه وزارتخانه متشکل از وزارت فواید عامه، وزارت معارف، و وزارت اوقاف در یک وزارتخانه جمع بود. در مجلس مذاکرات طولانی به‌عمل آمد تا بودجه هر قسمت از اجزای وزارتخانه تفکیک شود.
۱۳	سوم	۹۵	امنیت اجتماعی	احقاق حق و طرح مطالبه و شکایت و تصویب «قانون هماهنگی عملکرد» بین اوقاف و نهاد قضاوت و امضای قراردادی بین وزارت اوقاف و عدلیه به‌منظور هماهنگی عملکرد بین دستگاه‌های اجرایی و قضایی.

برایند اصلاحات نظام موقوفات ... (عطیه‌سادات طباطبائی و محسن بهرام‌نژاد) ۲۱۱

جدول ۲. تحلیل محتوای اسناد شکایات واقفان

ردیف	شماره سند	تاریخ سند	قانون اوقاف مرتبط با اسناد شکایات	دوره‌ها و جلسات تصویب قوانین	منابع صدور احکام اجرایی	توضیحات سند
۱	۲۹۷۰۲۸۸۳	۲۶ ربیع‌الثانی ۱۳۲۶ ق	قانون هماهنگی عملکرد بین قوه قضاییه و مجریه	دوره پنجم، جلسه ۹۵	درون‌داری بین وزارت اوقاف و معارف و انجمن‌های ایالتی اصفهان	تعیین چند روحانی برای نظارت در شناسایی موقوفات
		۲۶ ربیع‌الثانی ۱۳۲۶ ق	قانون امنیت ملکی واقفان (شناسنامه‌دارکردن موقوفات با نام مالکان حقیقی یا حقوقی)	دوره دوم، جلسه ۱۳۱	درون‌داری بین وزارت اوقاف و معارف و انجمن‌های ایالتی اصفهان	لزوم ارسال لیست موقوفات اصفهان به مرکز (بخش ضمائم ۴)
۲	۲۹۷۰۲۳۰۵۶	۵ محرم ۱۳۲۹ ق	قانون نظارت بر عایدات موقوفه	دوره دوم، جلسه ۱۳۱	تلگراف از وزارت اوقاف و معارف به اداره اوقاف اصفهان	پرداخت نکردن عایدی موقوفه از سوی متولی به خانواده واقف
		۵ محرم ۱۳۲۹ ق	قانون امنیت ملکی واقفان	دوره دوم، جلسه ۱۳	تلگراف از وزارت اوقاف و معارف به اداره اوقاف اصفهان	تصرفات غیرقانونی اموال موقوفه
۳	۲۹۷۰۲۸۸۳	۱۳۲۹ ق	قانون نظارت بر عایدات موقوفه	دوره چهارم، جلسه ۵۹	تلگراف از واقفان به اداره کل اوقاف و معارف اصفهان	فقدان امانت‌داری در ارسال منافع موقوفه‌های واقف به بازماندگان ایشان
۴	۲۹۷۰۲۱۸۲۵	۱۳۳۳ ق	قانون نظارت بر عایدات موقوفه	دوره چهارم، جلسه ۵۹	تلگراف از بازماندگان واقف به اداره اوقاف اصفهان	شکایت از مسامحه‌کاری و پرداخت نکردن عایدی موقوفه‌ها از طرف متولی موقوفه سیدالعراقین (بخش ضمائم ۲)
۵	۲۹۳۰۰۱۹۴۱	۱۳۳۹ ق	قانون امنیت ملکی واقفان	دوره دوم، جلسه ۱۳۱	تلگراف از واقف به وزارت عدلیه و از عدلیه به وزارت اوقاف	ضرر رساندن به اصل موقوفه
۶	۲۹۱۰۰۲۴۹۱	۱۳۴۲ ق	قانون امنیت ملکی واقفان	دوره دوم، جلسه ۱۳۱	متن تلگراف از سیدالعراقین به اداره عدلیه اصفهان	افزادی سودجو با ادعاهایی بی‌اساس، خود را متولی موقوفه می‌دانستند (بخش ضمائم ۳)
۷	۲۴۰۰۰۸۳۹۷	۱۳۲۹ ش	قانون الزام پرداخت مالیات املاک موقوفه	دوره سوم، جلسه ۶۱	از اداره اوقاف اصفهان به خزانه‌داری کل ایران	لیستی از فهرست موقوفات کلیسای جلفای علیای شهر اصفهان شامل تعداد موقوفات، اماکن مذهبی، و مالیات مستقیم بر اماکن وقفی

۲۱۲ تحقیقات تاریخ اجتماعی، سال ۱۴، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۳

ردیف	شماره سند	تاریخ سند	قانون اوقاف مرتبط با اسناد شکایات	دوره ها و جلسات تصویب قوانین	منابع صدور احکام اجرایی	توضیحات سند
۸	۲۶۷۰۲۱۳۸۵	۱۳۳۶ ق	قانون تأسیس ادارات مستقل اوقاف در شهرستان ها	دوره دوم، جلسه ۲۹	وزارت داخله حکومت اصفهان	موقوفات غیرمکشوفه اصفهان و لیستی از موقوفات اصفهان و اردستان شامل نام واقف، مکان وقف، نام متولی، نوع مصرف، میزان عواید، و تاریخ وقف (بخش ضمائم ۱)
۹	۲۹۱۰۰۰۸۰۱	۱۳۳۶ ق	قانون امنیت ملکی واقفان	دوره دوم، جلسه ۱۳۱	وزارت داخله حکومت اصفهان	شکایت راجع به غارت اموال، تجاوز، دخالت در املاک، تصرف عدوانی املاک شایکان و لزوم دستگیری و مجازات عاملان

جدول ۳. رویکرد و تحلیل روزنامه ها

ردیف	روزنامه ها	رویکرد مقالات
۱	زاینده رود ۱۳۲۷ ق: ش ۳۷	گرامی داشت تأسیس دولت مشروطه
۲	حبل المتین ۱۳۲۴ ق: ش ۳۳	تربیت نیروی انسانی متخصص و کارآمد
۳	زاینده رود ۱۳۲۷ ق: ش ۵	فقدان هماهنگی بین دستگاه مجریه و قضاییه
۴	زاینده رود ۱۳۲۷ ق: ش ۴۲	لزوم هماهنگی بین دستگاه قضایی و اجرایی
۵	حبل المتین ۱۳۲۴ ق: ش ۳۴	لزوم هماهنگی بین دستگاه قضایی و اجرایی
۶	انجمن اصفهان ۱۳۲۷ ق: ش ۳۳	امنیت اجتماعی
۷	زاینده رود ۱۳۲۸ ق: ش ۳۳	امنیت اجتماعی
۸	مجلس ۱۳۲۵ ق: ش ۵۲	امنیت ملکی
۹	مجلس ۱۳۲۵ ق: ش ۵۵	امنیت ملکی
۱۰	حبل المتین ۱۳۲۴ ق: ش ۳۲	امنیت اجتماعی
۱۱	انجمن مقدس ملی اصفهان ۱۳۲۵ ق: ش ۳۳	امنیت اجتماعی
۱۲	چهلستون ۱۳۳۰ ش: ش ۵، ۲۲ مهر تا ش ۹، ۲۰ آبان	امنیت ملکی

ضمائم ۱. سند ۲۶۷۰۲۱۳۸۵، لیستی از موقوفات به هم‌راه اسامی واقفان و دیگر جزئیات شامل پنج برگ، صادر شده از اداره اوقاف اصفهان

[illegible]

۲۱۴ تحقیقات تاریخ اجتماعی، سال ۱۴، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۳

روز	وقت	میز	موضوع	ملاحظات	تاریخ
۱	۱۰:۳۰	۱	موضوع: ...	...	۱۳۰۰
۲	۱۱:۳۰	۲	موضوع: ...	...	۱۳۰۰
۳	۱۲:۳۰	۳	موضوع: ...	...	۱۳۰۰
۴	۱۳:۳۰	۴	موضوع: ...	...	۱۳۰۰
۵	۱۴:۳۰	۵	موضوع: ...	...	۱۳۰۰
۶	۱۵:۳۰	۶	موضوع: ...	...	۱۳۰۰
۷	۱۶:۳۰	۷	موضوع: ...	...	۱۳۰۰
۸	۱۷:۳۰	۸	موضوع: ...	...	۱۳۰۰
۹	۱۸:۳۰	۹	موضوع: ...	...	۱۳۰۰
۱۰	۱۹:۳۰	۱۰	موضوع: ...	...	۱۳۰۰
۱۱	۲۰:۳۰	۱۱	موضوع: ...	...	۱۳۰۰

سند ۲۶۷۰۲۱۳۸۵، ص ۱ از ۵

[illegible]

سند ۲۶۷۰۲۱۳۸۵، ص ۲ از ۵

برایند اصلاحات نظام موقوفات ... (عطیه سادات طباطبائی و محسن بهرام نژاد) ۲۱۵

دفتر ثبت احوال و اوقاف و موقوفات

ردیف	نام و نام خانوادگی	تاریخ تولد	تاریخ وفات	محل تولد	محل وفات	محل تدفین	ملاحظات
۱۳۱		۱۳۱۷	۱۳۰۰	...	...	...	...
۱۳۲	...	...	...	...	...	...	...
۱۳۳	...	...	...	...	...	...	...

سند ۲۶۷۰۲۱۳۸۵، ص ۳ از ۵

دفتر ثبت احوال و اوقاف و موقوفات

ردیف	نام و نام خانوادگی	تاریخ تولد	تاریخ وفات	محل تولد	محل وفات	محل تدفین	ملاحظات
۳۱	...	...	...	...	...	...	...
۳۲	...	...	...	...	...	...	...
۳۳	...	...	...	...	...	...	...
۳۴	...	...	...	...	...	...	...
۳۵	...	...	...	...	...	...	...
۳۶	...	...	...	...	...	...	...
۳۷	...	...	...	...	...	...	...
۳۸	...	...	...	...	...	...	...
۳۹	...	...	...	...	...	...	...
۴۰	...	...	...	...	...	...	...
۴۱	...	...	...	...	...	...	...
۴۲	...	...	...	...	...	...	...
۴۳	...	...	...	...	...	...	...
۴۴	...	...	...	...	...	...	...
۴۵	...	...	...	...	...	...	...

سند ۲۶۷۰۲۱۳۸۵، ص ۴ از ۵

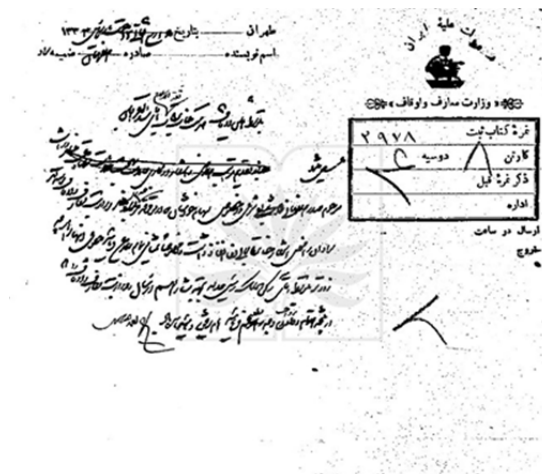
۲۱۶ تحقیقات تاریخ اجتماعی، سال ۱۴، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۳

[illegible]

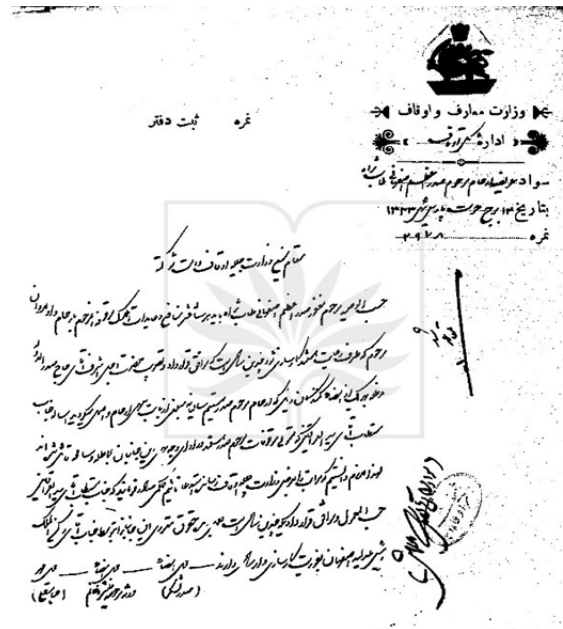
سند ۲۶۷۰۲۱۳۸۵، ص ۵ از ۵

ضمائم ۲. سند ۲۹۷۰۲۱۸۲۵ شامل سه برگ سند.

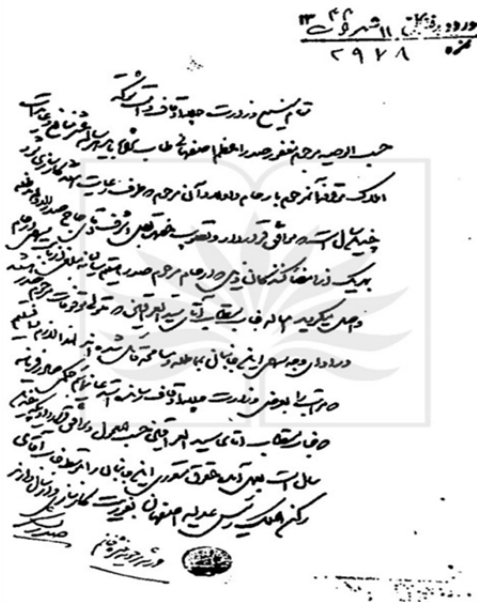
نامه شکایت آمیز از بازماندگان صدر اصفهانی (منیره خانم) علیه سیدالعراقین به اداره اوقاف اصفهان و پی گیری و پاسخ اداره اوقاف اصفهان به نامه منیره خانم که خطاب به سیدالعراقین است.



سند ۲۹۷۰۲۱۸۲۵، ص ۱ از ۳



۲۹۷۰۲۱۸۲۵، ص ۲ از ۳



سند ۲۹۷۰۲۱۸۲۵، ص ۳ از ۳

برایند اصلاحات نظام موقوفات ... (عطیه سادات طباطبائی و محسن بهرام نژاد) ۲۲۱

۴. جدول ۱، ردیف ۱.
۵. جدول ۱، ردیف ۲.
۶. جدول ۱، ردیف ۵.
۷. جدول ۲، ردیف ۹؛ هم چنین، ضمائم ۱ سند ۲۶۷۰۲۱۳۸۵ لیست موقوفات اصفهان و توابع از اداره اوقاف شامل ۵ برگ سند.
۸. جدول ۱، ردیف ۸.
۹. جدول ۳، ردیف ۸.
۱۰. جدول ۱، ردیف ۴.
۱۱. جدول ۲، ردیف ۹.
۱۲. جدول ۱، ردیف ۹.
۱۳. جدول ۲، ردیف ۷.
۱۴. جدول ۱، ردیف ۱۰.
۱۵. جدول ۲، ردیف ۲.
۱۶. جدول ۱، ردیف ۹.
۱۷. جدول ۲، ردیف ۱.
۱۸. ضمائم ۴، سند ۲۹۷۰۲۸۸۸۳ شامل یک برگ سند.
۱۹. عریضه ۳۲۹، جدول ۳، ردیف ۴.
۲۰. جدول ۳، ردیف ۴.
۲۱. جدول ۳، ردیف ۵.
۲۲. از آثار حسین خان صدر، رئیس صدر موقوفات و صدراعظم فتحعلی شاه، که به دست ظل السلطان نابود شد (سپنتا ۱۳۴۶: ۴۰۳-۴۰۴؛ جناب ۱۳۸۶: ۱۰۹).
۲۳. جدول ۳، ردیف ۶.
۲۴. جدول ۳، ردیف ۷.
۲۵. جدول ۱، ردیف ۲.
۲۶. جدول ۳، ردیف ۱۱.
۲۷. جدول ۱، ردیف ۲.
۲۸. جدول ۳، ردیف ۱۰.
۲۹. جدول ۱، ردیف ۹.

۳۰. جدول ۳، ردیف ۹.

۳۱. جدول ۲، ردیف ۶. هم‌چنین، بخش ضمایم ۳، سند ۲۹۱۰۰۲۴۹۱ شامل دو صفحه.

۳۲. جدول ۲، ردیف ۳.

۳۳. جدول ۲، ردیف ۴. هم‌چنین ضمایم ۲، سند ۲۹۷۰۲۱۸۲۵ شامل سه صفحه.

۳۴. جدول ۲، ردیف ۵.

کتاب‌نامه

- آدمیت، فریدون (۱۳۸۵)، *اندیشه ترقی و حکومت قانون عصر سپهسالار*، تهران: خوارزمی.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن بن علی (۱۳۸۳)، *تاریخ منتظم ناصری*، به تصحیح محمداسماعیل رضوانی، ج ۳، تهران: امیرکبیر.
- جابری انصاری، محمدحسن (۱۳۷۸)، *تاریخ اصفهان (تعلیقات)*، اصفهان: دانشگاه اصفهان.
- جناب، میرسیدعلی (۱۳۸۶)، *آثار و ابنیه تاریخی اصفهان*، به کوشش رضوان پورعصار، اصفهان: سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان.
- خسروی، محمدعلی (۱۳۹۵)، *اصفهان، آیین و وقف و هنر*، تهران: اطلاعات.
- رجایی، عبدالمهدی (۱۳۸۳)، *تاریخ اجتماعی اصفهان در عصر ظل‌السلطان (از نگاه روزنامه فرهنگ اصفهان)*، اصفهان: دانشگاه اصفهان.
- رجایی، عبدالمهدی (۱۳۸۵)، *تاریخ مشروطیت اصفهان*، اصفهان: سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان.
- رجایی، عبدالمهدی (۱۳۸۶)، *اصفهان از انقلاب مشروطه تا جنگ جهانی اول (گزیده جراید)*، اصفهان: دانشگاه اصفهان.
- رجایی، عبدالمهدی و مرتضی نورایی (۱۳۹۱)، «وضعیت امنیت راه‌های اصفهان در سال‌های پس از مشروطه ۱۳۲۴-۱۳۳۲ ق / ۱۹۰۶-۱۹۱۴ م»، *جستارهای تاریخی*، س ۳، ش ۲.
- روزنامه/نجم اصفهان (۱۳۲۷ ق)، ش ۳۳.
- روزنامه/نجم مقدس ملی اصفهان (۱۳۲۵ ق)، ش ۳۳.
- روزنامه/چهارستون (۱۳۳۰ ق)، ش ۵-۹.
- روزنامه/حب‌المتین (۱۳۲۴ ق)، ش ۳۲، ۳۳، ۳۴.
- روزنامه/زینده‌رود (۱۳۲۷ ق)، ش ۵، ۳۷، ۴۲؛ (۱۳۲۸ ق)، ش ۱۹، ۳۳.
- روزنامه/مجلس (۱۳۲۵ ق)، ش ۵۲، ۵۵.
- ساکما (سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران) سند ۲۹۷۰۲۸۸۸۳، ۲۹۷۰۲۲۰۵۶، ۲۹۷۰۲۷۱۰۲، ۲۹۷۰۲۱۸۲۵، ۲۹۳۰۰۱۹۴۱، ۲۹۱۰۰۰۸۰۱، ۲۴۰۰۰۸۳۹۷، ۲۶۷۰۲۱۳۸۵.

برایند اصلاحات نظام موقوفات ... (عطیه‌سادات طباطبائی‌ان و محسن بهرام‌نژاد) ۲۲۳

سپینا، عبدالحسین (۱۳۴۶)، *تاریخچه اوقاف اصفهان*، اصفهان: اداره اوقاف اصفهان.

طباطبائی‌ان، عطیه‌سادات (۱۳۸۹)، *کارکرد فرهنگی - اجتماعی وقف در دوره قاجار در شهر اصفهان*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، اصفهان: دانشگاه آزاد نجف‌آباد.

طباطبائی‌ان، عطیه‌سادات (۱۳۸۹)، «وضعیت اوقاف در دوره قاجار (با تکیه بر مذاکرات مجلس و شکایات واقفان اصفهانی)»، فصل‌نامه سخن تاریخ، س ۴، ش ۱۱.

طباطبائی‌ان، عطیه‌سادات (۱۳۹۷)، *وقف در قرن ۲۱: با نگاهی برگزیده و آینده*، تهران: ایده نو.

مشروح مذاکرات مجلس (۱۳۲۴ ق)، جلسه اول؛ (۱۳۲۸ ق)، دوره دوم، جلسه ۱۳۰-۱۳۲، ۱۳۴، ۱۴۳، ۱۶۴، ۱۶۵؛ (۱۳۳۳ ق)، دوره سوم، جلسه ۶۱ و ۶۴؛ (۱۳۴۰ ق)، دوره چهارم، جلسه ۳۲، ۵۹؛ (۱۳۴۳ ق)، دوره پنجم، جلسه ۹۴، ۹۵: <<https://www.ical.ir/ical/fa/Content/catlist/cat>>

میرحاج، وجیه‌سادات (۱۳۸۸)، *وضعیت اوقاف در دوره پهلوی در شهر اصفهان*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، تهران: دانشگاه الزهرا.

همایی، جلال‌الدین (۱۳۹۵)، *تاریخ اصفهان*، به کوشش ماهدخت بانو همایی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

